

функціонування: дис... канд. філол. наук. – Л., 2004. – 276 с.; **16.** Hauser P. Nauka o slovní zásobě. – Praha: Státní pedagogické nakl., 1980. – 192 s.; **17.** Karlík P., Nekula V., Pleskalová J. Encyklopedický slovník češtiny. – Praha: Nakladelství Lidové noviny, 2002. – 604 s.; **18.** Martinčová O. a kol. Nová slova v češtině. Slovník neologismů 1. – Praha: Academia, 1998. – 380 s.; **19.** Martinčová O. Problematika neologismů v současné spisovné češtině. – Praha: Univerzita Karlova, 1983. – 160 s.; **20.** Savický N. Neologie jako singulární bod jazykovědy // Česká slavistika 2003. České přednášky pro XIII. mezinárodní kongres slavistů, Ljubljana 15. – 21.8.2003. – P.: Academia, 2003. – S. 135-145.

Зайченко Н.Ф. (Київ, Україна)

Порівняльний аналіз поетичного слововживання Т.Г.Шевченка і М.Ю. Лермонтова

*Стаття висвітлює спостереження автора над функціонуванням лексем **душа** і **серце** в поетичних творах Т.Г. Шевченка і М.Ю. Лермонтова.*

Ключові слова: поетичне слововживання, лексема.

*Статья освещает наблюдения автора над функционированием лексем **душа** и **сердце** в поэтических произведениях Т.Г. Шевченко и М.Ю. Лермонтова.*

Ключевые слова: поэтическое словоупотребление, лексема.

*The article focuses on author's research on lexemes **soul** and **heart** in poetic works of T.H. Shevchenko and M.Yu. Lermontov*

Key words: poetic word usage, lexeme.

Наш аналіз обмежений спостереженнями над функціонуванням лексем **душа** і **серце** в поетичних творах Т.Г. Шевченка і М.Ю. Лермонтова. Вибір саме цих слів для аналізу не є випадковим. Зрештою все, в тому числі й поезія як феномен національної культури, обертається навколо людини, мовної особистості, проходить через людське серце й душу. Така антропоцентричність і, так би мовити, кордоцентричність природнім чином зумовлює широке використання вказаних слів як виразників alter ego поета. Проте існування й життя "власного Я" поета є можливим лише у поєднанні з alter ego іншої людини, а розуміння поетового Я є своєрідною вказівкою, ключем до відкриття глибинного смислу поетичного сприйняття життя взагалі і себе в цьому житті зокрема. Об'єктивною передумовою нашого порівняльного аналізу є, передовсім, близькість художньо-естетичних і світоглядних концепцій обох поетів, на якій наголошується в цілій низці відомих літературознавчих праць. У творчості Шевченка і Лермонтова яскраво відбилися, зокрема, характерні риси

* Див., зокрема: Эйхенбаум Б.М. Статьи о Лермонтове. - М, 1961; його ж. О поэзии. - Л., 1969; Заславский И.Я. М.Ю.Лермонтов и украинская поэзия. - К.,1977; його ж. Лермонтов и Украина: Литературно-критический очерк.- К.,1989; Т.Г.Шевченко в интернациональных литературных зв'язках. - К., 1981.

української й російської романтичної поезії, що зосередила свою увагу на внутрішньому світі особистості, а відтак, на чільне місце в поетичному мовленні поставила слова **душа** і **серце**.

Саме ці слова виступають в обох поетів ключовими елементами традиційного поетичного словника. Прикметно, що за “Словником мови Шевченка” [1] слово **душа** в його поезії має абсолютну частотність – 167, а **серце** – 311; у Лермонтова відповідно – 483 і 359 [2]. Ці слова як своєрідні образи-міфологеми [3] розкривають суперечливий, складний душевний світ особистості, формують образно-художній смисл поетичного тексту загалом і художніх мікротекстів зокрема. З цього погляду лінгвістичний аналіз контекстного оточення лексем **душа** і **серце** цінний тим, що дає об'єктивний матеріал для розуміння спільних і відмінних рис поетичного слововживання Шевченка і Лермонтова. Зазначимо принагідно, що подібності й відмінності у функціонуванні цих лексем зумовлюються, з одного боку, власне лінгвістичними та соціолінгвістичними чинниками: системні розбіжності між українською та російською мовами – у плані парадигматики та синтагматики; своєрідність значеннєвої структури аналізованих лексем; неоднакові умови функціонування української та російської мов у 40-х роках XIX сторіччя. З іншого боку, вони зумовлені ідіостилем кожного художника слова, в якому за спільності певних тем, мотивів, художньо-естетичних концепцій знайшло вербальне вираження властиве тільки кожному з них індивідуально-авторське сприйняття, яке сформувалося почасти в генетично й типологічно спільних, а більшою мірою у відмінних соціально-культурних умовах, під впливом різних етнопсихологічних чинників. Спільною рисою поетичного слововживання обох поетів є те, що, поєднуючись із дієсловами і прикметниками, ці слова реалізують, як правило, свої системні переносні значення [4]: **серце** і **душа**, синонімічно зближуючись, виступають як символ зосередження почуттів, настроїв, переживань людини, її психічного стану і як позначення основних рис характеру людини. Відповідно до законів художнього мовлення слова **душа** і **серце**, всотуючи смисл тематично й асоціативно пов'язаних з ними слів найближчого оточення, розширюють, поглиблюють або ж конкретизують символічне значення: *серце-вішун; серце-любов; серце-страждання*.

В ареалі слів, семантично й асоціативно пов'язаних зі словами **душа** і **серце**, виявлені спільні для обох поетів тематичні групи лексики, що відбивають різні грані сприйняття – просторові, зорові, слухові тощо. Це, як і слід було чекати, дієслова емоційного й психічного стану, їх більше двадцяти, що кількісно перевищує всі інші групи. Серед дієслівної лексики є дієслова на позначення фізичної дії, існування; зорового й слухового сприйняття; дієслова зі значенням мовлення й думки; дієслова руху та ін. У звичайному мовленні всі вони вживаються на позначення різних проявів поведінки людини, а в поетичному – сприяють персоналізації слів **душа** і **серце**.

У **серця** є таємна мова /*вещало тайным языком*/, є очі, якими воно

дивиться на світ, плаче /из сердца слезы выжала/; **серце** може посміхатись, навчитись чогось. Прикметними з цього погляду є відомі рядки Шевченка, де **серце** одночасно виступає як фізіологічний об'єкт і як орган, наділений свідомістю, власне вся людина:

Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос - більш нічого.
А серце б'ється - ожива,
Як їх почує ...

Душа ридає, виливає сльози-слова, дивиться, говорить, навчається, любить... Порівняння дієслівно-іменникових словосполучень, уживаних обома поетами, виявляє / на фоні спільності тематичних груп/ відмінності в їхній вибірковій реалізації. У Шевченка приблизно вдвічі більше дієслівних словосполучень зі словом **серце**, а в Лермонтова – зі словом **душа**: можливо, причиною є загальне перевищення частотних показників уживання цих слів: нагадаємо у Шевченка 311 /**серце**/ проти 167 /**душа**/, у Лермонтова відповідно 359 і 483.

Привертають увагу й індивідуально-авторські словосполучення, що відбивають відмінності асоціативно-образної системи кожного з поетів, зумовлені відмінностями соціокультурного контексту, в якому вони формувалися як особистості.

Наприклад, у Лермонтова: *душа лицемерит; душа хочет дойти во всем до совершенства*. Останнє словосполучення набуває особливої ваги в контексті юнацького захоплення поета питаннями конкретної філософії: проблемами моралі, добра і зла, пошуками моральної досконалості [5]. Порівняймо також його метафору “сумерки души”. Загалом же у Лермонтова переважають асоціації інтелектуально-оцінного плану; для Шевченкового слововживання характерними є словосполучення, що відбивають органічний зв'язок його поезії з народно-поетичною традицією: **серце** – *воркує, щебече соловейком; стрепенеться, як рибонька*; **душа** – *вливає сльози-слова* тощо. Наш аналіз показує, що лише у Лермонтова активно використовуються одна група дієслів “горіння”: *горит, сжигает, кипит* не лише **серце**, а й **душа**. Дієслівні контексти цього типу підтримуються іменниками близької семантики: **огонь, костер, пыл, жар, пламень**, які вживаються в традиційних для російської романтичної поезії 30-40-х років сполученнях зі словами **душа** і **серце**. Натомість у Шевченка цей мотив “горіння” знаходимо лише у словосполученні “раз добром нагрите сердце”. Тим цікавішим видається той факт, що в його поемі, написаній російською мовою, використано традиційну для російської романтичної поезії метафору *пожар сердца* поряд з яскравим індивідуально-авторським виразом “сердце в сердце растопить”. Пор. також інші приклади індивідуально-образного втілення поетичної думки: якщо у Шевченка **серце** найчастіше “мліє, ние, плаче, в'яне”, то у Лермонтова **сердце** “трепещет”. Зауважимо, що і Шевченкові не чужою була ця метафора, яку він, наприклад, майстерно використав для створення виразного за своєю емоційною силою словесно-поетичного

образу: *"я трепет сердца навсегда оледенил в снегах чужбины"*.

Особливо характерною для обох поетів є взаємодія абстрактної конкретної лексики, насамперед, у поєднанні зі словом **серце**, що актуалізує в семантиці словосполучень семи "фізичний", "душевний", "духовний", як, наприклад, у наведеному вище рядку "Ну що б, здавалося, слова..." Слід наголосити, що питома вага використання слів **душа** і **серце** в номінативно-похідному значенні є невисокою. Хоча, порівнюючи з Лермонтовим, у Шевченка слово **душа** /інколи **серце**/ в значенні "людина" зустрічається частіше: *козацька душа, щира душа /козак/; кляті, прокляті душі /ляхи/; шляхетні душі, жидівські душі, нехрещені душі; дівоче серце /дівчина/. Пор.* епізодичні вживання у Лермонтова: *восточная душа, русская душа*. Зазначимо принагідно, що національно-марковані словосполучення *козацька душа, дівоче серце* є наскрізними в поезії Шевченка, у Лермонтова, натомість, знаходимо спорадичне вживання: *казак душой*.

Серед спільних для обох поетів мотивів чи не найхарактернішим є мотив "самотності", протиставлений мотиву "єднання", "приятельство, дружба". Найчастіше вказане протиставлення вербалізується за допомогою дієслів, у семантичній структурі яких є відповідні семи, пор.: Шевченко – *поєднатись, поділитись, ділитись; поділитись нема з ким*; Лермонтов – *крушиться сердцем о двоих; не делиться душой*. Шевченко в поемі "Тризна" створив яскраво-індивідуальний метафоричний образ єднання двох людей, котрі кохають одне одного */И сердце в сердце растопит и утопит в самозабвень/, і людей-однодумців /Их сердце одною тоскою болело/. В останньому прикладі привертає увагу поєднання вжитого в однині слова **серце** з множиною займенника – **їх**.*

У поетичному слововживанні обох авторів слова **душа** й **серце** часто включаються у звичну низку психологічних асоціацій, стаючи спільною художньо-образною основою словесного втілення близьких мотивів, пов'язаних часто-густо з народно-поетичною традицією: *сердце - камень, душа-цепи; серце-змія, кайдани-серце* – ці й інші подібні образи є спільними для міфопоетичної традиції росіян та українців. Невипадковим, відтак, є активне використання обома майстрами поетичного слова цих метафор у Лермонтова: *камень сердца; тяжелое как камень сердце; преобрати мне сердце в камень; хоть сердце тяжело как камень*; у Шевченка: *та не таким горем карай сердце; розірветься, хоч би було камень*. Наведемо також поетичні контексти, в яких вербалізується міфологема **серце-змія**: **Шевченко**: *коло серця – як гадина чорна повернулась; заховаю змію люту коло свого серця; змія люта давить душу, серце розриває; в серце рану змея прогрызла; коло серця козацького як гадина в'ється; в груди – черви, змеи*.

Лермонтов: *Кипи, душа моя! Твоя измена черная Понятна мне, змея; Везде шипят коварства змеи. Ты не коварна, как змея. Лишь часто новым*

впечатленьем Душа вверяется твоя.

Для Шевченкового метафоричного слововживання, асоціативно пов'язаного з міфологемою “серце/душа/ кайдани”, підґрунтям, безперечно, були обставини його життя – спочатку кріпака, а потім вигнання з рідного краю: *кують кайдани в серці одне на одного; о, матер божая! розкуй мою душу.*

Асоціативно-образне поєднання “душа-цепи” зустрічаємо також у Лермонтова, проте, на нашу думку, воно базується на дещо іншому: *Его душе не наложил цепей; Душе от чувств высоких стало тесно, И вмиг она расторгла цепь свою; темница души.* “В’язницька тема”, як бачимо, трактована ширше як “неволя душі”, є характерною для обох поетів. Спільним для них є також протиставлення “несвободи душі” на землі в земному житті людини і “свободи волі”, якої вона досягає після тілесної смерті. Безсмертя, космічність душі втілюється у Шевченка в поетично-філософський образ: *... бо душа жива. Як небо блакитне – нема йому краю. Так душі почину і краю нема.* Пор. також у Лермонтова протиставлення: *телесная душа – парящая душа.* В іншому місці /поема “Причинна”/ у Шевченка знаходимо національно-специфічний образ безсмертя, нестертності душі:

*... Коли ж загинув чорнобривий,
То й я погибаю.*

*Тоді неси мою душу
Туди, де мій милий,*

Червоною калиною

Постав на могилі /розрядка наша – Н.З./

Аналізуючи ад’єктивні словосполучення з лексемами **душа** і **серце**, ми дійшли висновку, що і в кількісному, і в якісному відношенні перевага належить російському поетові. У цих словосполученнях відбивається одна з характерних рис його творчості, про що писав свого часу Б.П. Ейхенбаум: “гордость – как характерная и необходимая черта нового “поколения”, пронизывающая все творчество Лермонтова как принцип, как позиция” [7]. А ще раніше В.Г.Белінський, сучасник поета, писав про “байронізм” юнацького періоду творчості Лермонтова: “... везде вопросы, которые мрачат душу, леденят сердце”, “...он поэт русский в душе - в нём живет прошедшее и настоящее русской жизни; он глубоко знаком с внутренним миром души” [8]. Закономірним з цього погляду видається те, що найпоширенішими означеннями до слова **душа** виступають у поета слова, які характеризують її як **мятущуюся, мятежную, гордую, больную, беспокойную, таинственную, мрачную** і под. Цікавим є й те, що словосполучення *серце, жіноче, женское сердце* набувають різного забарвлення в поетичних контекстах: у Шевченка зазвичай позитивного, а в Лермонтова – негативного, інколи синонімічного за смыслом виразу *коварное сердце*. Хоча в обох авторів знаходимо й спільні паралелі: *сердце незлобное, сердце чистее.*

Підсумовуючи наші попередні спостереження, наголосимо на найголовнішому:

В обох поетів слова **душа** і **серце** виступають як стрижневі, ключові

елементи традиційного поетичного словника, за допомогою якого розкривається суперечливий, складний духовний і душевний світ особистості, тим паче особистості поета, чия мова повною мірою має перетворитися з мови для себе на мову для інших.

Аналіз контекстного оточення вказаних лексем переконливо, на наш погляд, демонструє загальні закономірності реалізації їхніх системних значень / прямих, номінативно-похідних і переносних метафоричних/, а також напрямки семантичних зрушень в контекстуальних значеннях. Як у Шевченка, так і в Лермонтова ці слова найчастіше виступають у своєму символічному значенні “внутрішній світ людини”, “духовність людини в її чуттєвому аспекті”. Вбираючи смисл тематично пов'язаних з ними слів найближчого оточення, лексеми **душа** і **серце** розширюють і поглиблюють це символічне значення, конкретизують його: **серце-віщун**, **серце-любов**, **серце-страждання**, тощо. Наявність спільних інтегральних сем у системно-структурному значенні цих слів виступає об'єктивною основою реалізації синонімічних відношень між словами **серце** і **душа** у межах системного контексту кожної з мов.

Зіставлення мовленнєвих контекстів аналізованих лексем у поезії Шевченка і Лермонтова показує, що актуалізація емоційно-оцінних сем відбувається за рахунок константно й дистантно розташованих слів одного й того ж тематичного поля. В арсеналі слів, асоціативно пов'язаних з ними, виявляються спільні для обох поетів групи дієслівної лексики. Головна відмінність полягає у вибірковості ад'єктивно-іменникових словосполучень, у характері побудови індивідуальних словесно-художніх образів з лексемами **душа** і **серце**, що свідчить про специфічні риси ідіостилю кожного з поетів.

Аналізовані слова відіграють у поетичному мовленні Лермонтова і Шевченка важливу функціональну роль, виступаючи як текстотвірні чинники, що дозволяють краще пізнати мікро- і макросвіт видатних майстрів слова у контексті всієї творчості кожного з них.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Словник мови Шевченка. В 2-х т./Відпов, ред. В.С.Ващенко. - К.,1964. - С.1; 215; Т.2. - С. 242-243;
2. Частотний словарь языка М.Ю. Лермонтова /Под. ред. В.В.Бородина, А.Я. Шайневича// Лермонтовская энциклопедия/ Гл.ред. В.А.Мануйлов. - М., 1981. - С. 728-753;
3. *Слухай /Молотаева/ Н.В.* Художественный образ в зеркале мифа этноса: М.: Лермонтов, Т.Шевченко. - К.,1995. - С. 21;
4. Аналіз слововживання здійснено за виданнями: Шевченко Т. Кобзар. -К., 1988 /поезії до 1841 року/; Лермонтов М.Ю. Собрание сочинений: В 4-х т. - Т.1. - М., 1975; Т.2. - М., 1976;
5. *Эйхенбаум Б.М.* Художественная проблематика Лермонтова // Эйхенбаум Б.М. О поэзии. - Л., 1969. - С. 187;
6. *Ляхова Ж.Т.* Епістолярій Т.Шевченка як джерело вивчення його творчої індивідуальності // Шевченкознавчі студії: збірник наукових праць, присвячених 180-річчю від дня народження поета. - К.: Видавн. - полігр. Центр «Київський ун-т», 1994. - С. 51;
7. *Белинский В.Г.* Стихотворения Лермонтова// Белинский В.Г. О русских классиках. - М., 1986. - С. 215;
8. *Выготский Л.С.* Мышление и речь. - М.-Л., 1934. - С. 279.